

Περί τα πολιτιστικός και πολιτισμικός

Κωνσταντίνου Κώστας

1. Οι όροι *πολιτισμικός* και *πολιτιστικός*, παρ' όλο που η πραγματική τους χρήση στα ελληνικά φανερώνει στη συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων συνωνυμία υψηλού βαθμού αλλά και σύγχυση, αποδεικνύουν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο πως η γλώσσα μας, σε αντίθεση με τις άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες, διακρίνει - και για τη δήλωση των περί τον πολιτισμό δραστηριοτήτων και διαφορών - δύο ξεχωριστά ποιοτικά μεγέθη.

Θα ήθελα να αναφερθώ σχετικά, χρησιμοποιώντας ως κατ' αρχήν οδηγό τέσσερα έγγραφα λεξικά: του Ινστιτούτου νεοελληνικών σπουδών του Ιδρύματος Μανόλη Τριανταφυλλίδη (ΤΡΙ), του Γ. Μπαμπινιώτη (ΜΠΑ), το Μείζον ελληνικό λεξικό (ΜΕΛ) και το λεξικό του Μ. Κριαρά (ΚΡΙ). Αναφορές γίνονται σε γνωστά εγκυκλοπαιδικά έργα και σε ξενόγλωσσα λεξικά.

2. Και οι δύο όροι είναι μεταφραστικά δάνεια από το αγγλ. *cultural* και το γαλλ. *culturel*. Στο ΤΡΙ όμως, το *πολιτιστικός* (παραγόμενο από ένα υποθετικό τύπο *πολιτίζω, σύγκρ. *πολιτισμένος*) συνδέεται μόνο με το *cultural* σε αντίθεση με το *πολιτισμικός* (παραγόμενο από το λόγιο *πολιτισμός*) που συνδέεται και με τα δύο. Εδώ το *πολιτισμικός* εξηγείται με το «που ανήκει ή αναφέρεται στον πολιτισμό», ενώ το *πολιτιστικός* με το «που αφορά τον πολιτισμό και ειδικότερα, που ευνοεί, υπηρετεί, προωθεί την ανάπτυξή του».

Να σημειωθεί επίσης ότι, σε αντίθεση με την ελληνική που έχει το *πολιτισμικός* ως επίθετο του πολιτισμός, η αγγλική και η γαλλική δεν έχουν αντίστοιχο για το *civilization*, αφού χρησιμοποιούν ως τέτοιο το παράγωγο του *culture*. Απεναντίας, σε μας ο όρος *κουλτούρα* έχει ειδικότερο περιεχόμενο (ειρωνικό σε κάποια περιβάλλοντα) και μάλιστα το *κουλτουριάρης* έχει σαφώς αρνητική συνυποδήλωση. Υπό αυτό το πρίσμα η δημιουργία του *πολιτισμικός* εν αναφορά προς το *civilization*, ήταν μονόδρομος.

Στο ΜΠΑ και τα δύο εξηγούνται με το «αυτός που σχετίζεται με τον πολιτισμό», ενώ υπάρχει ένα διευκρινιστικό τετράγωνο για τη χρήση των δύο με την κατακλείδα ότι «γενικά θα μπορούσε, με γλωσσολογικούς όρους, να λεχθεί ότι ο χαρακτηρισμός *πολιτισμικός* είναι περισσότερο στατικός, ενώ ο χαρακτηρισμός *πολιτιστικός* είναι περισσότερο δυναμικός». Πληροφορούμαστε επίσης ότι το *πολιτιστικός* μαρτυρείται από το 1854. Ιστορικά άρα είναι «ορθότερο».

Στο ΜΕΛ τα *πολιτισμικός* και *πολιτιστικός* εξηγούνται αντίστοιχα με τα «σχετικός με τον πολιτισμό» και «αναφερόμενος στον πολιτισμό ή τις εκδηλώσεις του».

Στο ΚΡΙ το *πολιτισμικός* εξηγείται με το «που συνδέεται με τον πολιτισμό», ενώ το *πολιτιστικός* με το «που αναφέρεται στον πολιτισμό ή σχετίζεται μ' αυτόν».

Και για τους δύο όρους χρησιμοποιούνται δηλαδή συνολικά τέσσερα βασικά ρήματα με συχνότερο το *σχετίζεται*, το οποίο φαίνεται να είναι ένα εννοιολογικό πεδίο ευρύτερης συμφωνίας, ακολουθούμενο από το *αναφέρεται*:

	αναφέρεται	ανήκει	αφορά	συνδέεται	σχετίζεται
πολιτισμικός	+	+		+	++
πολιτιστικός	++		+		++

Εδώ έχουμε κάποια διαφορά με τα αγγλικά λεξικά. Μόνο με το *συνδεδεμένος με* (connected with) αποδίδεται το cultural στο Oxford Advanced Learner's dictionary of current English, A S Hornby, sixth edition, 2000. Η απόδοση με αυτή την ευρύτερη έννοια (και pertaining/relating to) είναι η επικρατούσα. Ψάχνοντας στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.dictionary.com διαβάζει κανείς: of or pertaining to culture, πηγή: *Webster's Revised Unabridged Dictionary, 1996, 1998 MICRA, Inc.* και of or relating to, πηγή: *WordNet 1.6, 1997 Princeton University*. Αντιθέτως, το Longman Dictionary of contemporary English, third edition, 2000, χρησιμοποιεί παράλληλα σε διάζευξη και το *ανήκει* (belonging to or connected with). Διαφορά ουσίας;

Επίσης, τα περισσότερα ξενόγλωσσα λεξικά αποδίδουν συνήθως το cultural στα ελληνικά με το *πολιτιστικός* και όχι με το *πολιτισμικός*.

3. Ας δούμε τώρα την παρουσία των δύο όρων σε κάποια εγκυκλοπαιδικά έργα.

Στο λεξικό κοινωνικών επιστημών της Ουνέσκο του 1972 δεν υπάρχει κανένα λήμμα *πολιτισμικός*. Αντίθετα, υπάρχουν 53 με το *πολιτιστικός*. Διαβάζει κανείς ότι ο όρος *κουλτούρα* σπάνια αναφέρεται σε εγκυκλοπαιδικά λεξικά και ακαδημαϊκά κείμενα, ενώ για το cultural λέει ότι έγινε προσφυγή στα «*παράγωγα της λέξεως πολιτισμός: πολιτιστικός κλπ.*», θεωρουμένου του πολιτιστικός ως νοηματικού βεβαίως παραγώγου του πολιτισμός (λήμμα κουλτούρα).

Στην εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα (ΠΛΜ) στο λήμμα *πολιτισμικός* ο αναγνώστης παραπέμπεται αμέσως στο *πολιτιστικός*. Εκεί διαβάζει κανείς ότι ο τελευταίος όρος «*τείνει να χρησιμοποιείται περισσότερο για τις καλλιτεχνικές και πνευματικές πλευρές της ανθρώπινης δραστηριότητας, τείνει δηλαδή να αναφέρεται στον πνευματικό πολιτισμό*». Για το λόγο αυτό χρησιμοποιείται στην ελληνική βιβλιογραφία και ο όρος *πολιτισμικός, -η, -ο*, ο οποίος αναφέρεται στον πολιτισμό ως σύνολο: οι δύο όροι ωστόσο είναι ταυτόσημοι». Στην πράξη όμως, στο λήμμα *πολιτιστική ιστορία* διαβάζει κανείς ότι πρόκειται για «*μελέτη λαών ... από άποψη του συνόλου του πολιτισμού τους*» (και όχι για την περίπτωση ορθότερα ίσως *πολιτισμική ιστορία*, αγγλ. cultural history).

Έτσι, ενώ στην ΠΛΜ με το επίθετο *πολιτιστικός* υπάρχουν 45 λήμματα (13 στην εγκυκλοπαίδεια Υδρία), για το *πολιτισμικός* υπάρχει μόνο το *πολιτισμικό μοντέλο*, το οποίο όμως εξηγείται αμέσως με τους όρους «*ή πολιτιστικό σχήμα ή πολιτιστικός διασηματισμός ή πολιτιστικό πρότυπο ή πολιτιστικό σχέδιο: σταθερή οργάνωση των πολιτιστικών χαρακτηριστικών*». Οι όροι λοιπόν επικαλύπτονται. Στην Υδρία δεν υπάρχει το *πολιτισμικός*.

Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι τα λήμματα με το *πολιτιστικός* ερμηνεύονται συχνότατα στην Υδρία με τη χρήση του όρου *κουλτούρα*. Αντίθετα, στην ΠΛΜ ο όρος αυτός αποφεύγεται επιμελώς.

Η Νέα Δομή (ΝΔ) στο λήμμα *πολιτισμός*, σε σχέση με το *κουλτούρα* αναφέρει το *πολιτιστικός*, που το θεωρεί και του *πολιτισμός* επίθετο. Δεν γίνεται λόγος για κανένα *πολιτισμικός*.

Στην εγκυκλοπαίδεια Grand Larousse, στο ευρετήριο του τρίτου και του πέμπτου τόμου χρησιμοποιεί μόνο το *πολιτιστική για την επανάσταση του προελεταριάτου* στην Κίνα, ενώ στην οικεία θέση στον τρίτο τόμο μιλά για *πολιτιστικό* ρόλο.

4. Εν πάση περιπτώσει, το *πολιτισμικός* όντας κατά πολύ νεώτερο του *πολιτιστικός*, κερδίζει τον τελευταίο καιρό συνεχώς έδαφος. Κατά την αντίληψή μου, το *πολιτισμικός* ανευρίσκεται συχνότατα σε μεταφράσεις γαλλικών κυρίως έργων. Έτσι, η σύνδεση του με τον αντίστοιχο γαλλικό όρο στο ΤΡΙ, όπως είδαμε πιο πάνω (2), αντιστοιχεί στα πράγματα.

Γενικά πάντως, υπάρχει η αίσθηση ότι ως προ τον *πολιτισμό* το *πολιτιστικός* μπορεί να αναφέρεται σε μία σήμανση στενότερου πεδίου απ' ό,τι το *πολιτισμικός*, όπως δηλαδή οι όροι, θα έλεγα, *ιδίωμα* και *διάλεκτος* ως προς την Κοινή. Η χρήση όμως προδίδει μια γενικότερη σύγχυση. Ακούγονται εκφράσεις του τύπου «θεμελιώδη θέματα των κρατών και των εθνοτικών ομάδων όπως ... η εθνική πολιτισμική ταυτότητα», εκεί που το αντί του μέσου Έλληνα θα περίμενε το *πολιτιστική*, αλλά και γλωσσικές μάλλον υπερβολές που κινούνται στα δύο άκρα, όπως: «μέσα από την Ο-ΝΕ έχουμε αλλάξει τον οικονομικό ... και πολιτισμικό χάρτη της χώρας» ή «αλλοιώνεται η πολιτιστική μας ταυτότητα», άποψη, που εκφράστηκε από εκπρόσωπο των Ανωγείων της Κρήτης για να δικαιολογηθεί η κατάληψη του εκλογικού κέντρου ώστε να εμποδιστούν οι δημοτικές εκλογές με το σχέδιο Καποδίστρια, το οποίο θα συνένωνε το χωριό σε ένα δήμο με ένα διπλανό του!

Ο Μ. Θεοδωράκης δίνει, νομίζω, την πραγματική σημασία του *πολιτισμικός*, ως προς αυτό που πραγματικά εννοεί: " ... δεν είναι μόνο σήμερα που "οι δυτικοί μας σύμμαχοι" με ενοχλούν, με προβληματίζουν και με απελτίζουν. Γνωρίζω μέσα μου καλά ότι οι διαφορές είναι μεγάλες. Είναι βαθύτατες γιατί είναι ιστορικές, είναι *πολιτισμικές*. Υπάρχει ριζική διαφορά νοοτροπίας, ηθών, στάσης ζωής και κλίμακας αξιών".

5. Ερχόμαστε τώρα στα σύνθετα με το *διά-* και το *πολύ-*. Αφορούν μόνο το *πολιτισμικός* (δες όμως πιο κάτω και 7).

Το ΤΡΙ, συνεπές με το λήμμα του *πολιτισμικός*, χρησιμοποιεί και για το *διαπολιτισμικός* το ίδιο ρήμα: «που αναφέρεται σε δύο ή περισσότερους πολιτισμούς ως απόδοση των αγγλ. *intercultural, crosscultural* (μτφρ. δάνειο).

Λήμμα *πολυπολιτισμικός* δεν υπάρχει στο ΤΡΙ. Υπάρχει όμως στο ΜΠΑ και εξηγείται με το «αυτός που χαρακτηρίζεται από τη συνύπαρξη διαφόρων και διακρινόμενων μεταξύ τους πολιτισμών», παρ' όλο που για το λήμμα *πολιτισμικός* (αλλά και *πολιτιστικός*), όπως είδαμε, χρησιμοποιείται το «σχετίζεται». Συνεπέστερο, αντίθετα,

φαίνεται το λεξικό αυτό για το *διαπολιτισμικός* επεξηγώντας: «αυτός που σχετίζεται με διάφορους πολιτισμούς ή που συνδυάζει διάφορους πολιτισμούς».

Λήμμα *πολυπολιτισμικός* υπάρχει επίσης και στο ΜΕΛ και εξηγείται με το «ο αναφερόμενος σε μία κοινωνία που χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη διαφορετικών πολιτισμικών ομάδων».

Στο ΜΕΛ το *διαπολιτισμικός* επεξηγείται ως «ο αναφερόμενος στις μεταξύ πολιτισμών σχέσεις/αυτός που ερμηνεύει ή προσεγγίζει φαινόμενα ή καταστάσεις με μελέτη και γνώση των πολιτισμικών τους ιδιαιτεροτήτων και χαρακτηριστικών».

Στο ΚΡΙ για το *διαπολιτισμικός* λέγεται: «που αναφέρεται στις σχέσεις δύο η περισσότερων πολιτισμών».

Λήμμα *πολυπολιτιστικός* δεν υπάρχει σε κανένα λεξικό, ούτε *διαπολιτιστικός*. Επίσης ούτε η ΝΔ ούτε η Υδρία τα έχουν.

Στην ΠΛΜ υπάρχει μόνο ένα λήμμα με το *διαπολιτισμικός*: «*διαπολιτισμική ιατρική*» (γαλλ. *interculturelle psychiatrie*), το οποίο επεξηγείται ως "μελέτη ... των διαταραχών, που παρατηρούνται σε διαφορετικά κοινωνικοπολιτισμικά πλαίσια", η "θεραπευτική ιατρική σε διαπολιτισμικό πλαίσιο".

6. Από πλευράς γλωσσικών συστατικών ο όρος *πολυπολιτισμικός* μπορεί να θεωρηθεί ότι ακουστικά δεν είναι και τόσο ευχάριστος, με τις συλλαβικές επαναλήψεις. Είναι όμως και διφορούμενος. Όταν μιλάμε για *πολυπολιτισμική εκπαίδευση* στην Ελλάδα, αναφερόμαστε σε παιδιά τσιγγάνων, παλιννοστούντων και την ένταξή τους στον ελληνικό πολιτισμό, σε παιδιά αλλοδαπών και στη συνέχιση παροχής γνώσεων για τους πολιτισμούς των χωρών προέλευσης ή μήπως ταυτόχρονα και για τον ελληνικό και για άλλους πολιτισμούς; Ή απλώς εννοούμε ανοχή πολλών πολιτισμών; Εδώ είναι που εμπλέκονται γλωσσολογικά τα δια- και πολυ-

Έτσι και το *διαπολιτισμικός* ως έννοια θα μπορούσε να σημαίνει ότι (μία παιδεία) έχει ως στόχο είτε την παροχή γνώσεων *με όχημα, μέσο* είτε *με σκοπό, στόχο* διαφορετικούς πολιτισμούς. Αξίζει πάντως να παρατηρήσει κανείς ότι το *inter-* αποδίδεται κατά περίπτωση διαφορετικά, και όχι μόνο με το σημασιολογικά ισοδύναμό του *δια-*, το οποίο δεν αποτελεί και δέσμευση. Π.χ. *interchange*: ανταλλάσσω, εναλλάσσω, *intercollegiate*: ενδοκολλεγιακός, *intercommunicate*: αλληλεπικοινωνώ, *interdependent*: αλληλένδετος, *interact*: αλληλεπιδρώ, όμως *intercommunal talks*: διακοινοτικές συνομιλίες, *interlocutor*: συνομιλητής, *interpellate*: επερωτώ.

Από την άλλη η κατάληξη *-σμικός* φαίνεται ότι δεν ευδοκίμει στη νέα ελληνική. Ενώ είναι πολύ μεγάλος ο αριθμός των ουσιαστικών με κατάληξη *-σμος*, τα επίθετα σε *-σμικός* είναι λιγότερα από δύο δεκάδες. Μάλιστα στο λεξικό ΤΡΙ καταχωρίζονται έξι μόνο λήμματα.

Επειδή νομίζω ότι είναι πρακτικά ανέφικτο να διατηρηθεί η *πολυπολιτισμικότητα* (όρος μάλλον εν είδει εργασίας), ακόμα και αν τα παιδιά διδάσκονται στη μητρική τους γλώσσα, και επειδή είναι μάλλον η αφετηρία για τον εθνικό πολιτισμό της χώρας υποδοχής (αφού η πραγματικότητα επιβεβαιώνει την προσπάθεια των εθνικών κρατών για αφομοίωση ή επί το πολιτικά ορθότερον ενσωμάτωση των μειοψηφικών

ομάδων στην κοινωνία της πλειοψηφίας) θα προτιμούσα τον όρο *συμπολιτιστικός* για τη σημασία του intercultural, που εξισώνει και παραπέμπει στο σεβασμό του πολίτη/κράτους προς τον όποιο συμ-πολίτη, δείχνοντας συγχρόνως και τη δυναμική του *πολιτιστικός* κατά το ΜΠΑ. Μόνο υπ' αυτή τη γλωσσική έννοια (του συγγινώσκειν, η συν έχει αυτή τη δυναμική, και όχι απλώς του ανέχεσθαι) νομίζω θα είχαν ουσιαστικό νόημα εξωτερικεύσεις του τύπου: «με την πολυπολιτισμική εκπαίδευση το σχολείο σας έγινε ένα διαπολιτισμικό σχολείο»¹.

7. Το πραγματικό περιεχόμενο όμως των συνωνύμων μπορεί να οριστεί μόνο σε κειμενικό περιβάλλον. Έτσι, ενώ δεν υπάρχει αμοιβαία υποκαταστασιμότητα των δύο όρων σε περιπτώσεις όπως *πολιτιστικός σύλλογος* (το **πολιτισμικός σύλλογος* πιθανόν να δήλωνε κάτι εντελώς διαφορετικό) ή *πολιτιστικές εκδηλώσεις/ανταλλαγές*. Εντούτοις οι λέξεις φαίνεται να εναλλάσσονται.

Η δυναμική των λέξεων δηλώνεται βεβαίως από τη η χρήση τους. Υπό προϋποθέσεις, τα *πολιτιστικός* και *πολιτισμικός* αποτελούν ελεύθερες παραλλαγές. Έτσι, συχνά και σε γειτνιάζουσες θέσεις, ακούει κανείς *πολιτιστικός χάρτης* (κυρίως) αλλά όμως και *πολιτισμικός*, όπως και *πολιτιστικό/πολιτισμικό τοπίο*, *πολυπολιτιστικός* (αναφερόμενος όμως σε *πολυπολιτισμική κοινωνία*²) αλλά και *πολυπολιτισμικός* διαδραστικός δίσκος. Ο *πολυπολιτιστικός* χαρακτήρας της Ένωσης και, η *πολυπολιτιστικότητα* μάλλον είναι σπανιότερα των αντιστοίχων από του *πολιτισμικός* παραγομένων.

Όσον αφορά τίτλους βιβλίων, «της μόδας» είναι όλο και περισσότερο το *πολιτισμικός* και τα συναφή: *πολιτισμικός δυϊσμός*, *πολιτισμικότητα*, *κοινωνική/αισθητική διαπολιτισμικότητα*, *πολυπολιτισμικότητα*³. Το *πολιτιστικότητα* (το οποίο είναι εξαιρετικά σπάνιο, όπως: κέρδισε το βραβείο καλύτερης βαλκανικής ταινίας για την *εθνική πολιτιστικότητά της*⁴ από την άλλη το *πολιτισμικότητα* είναι συχνότερο: η *πολιτισμικότητα* της Θράκης) δεν το συνάντησα ως τίτλο σε κανένα βιβλίο - αντίθετα με το *διαπολιτισμικότητα*⁵.

Δεν βρήκα πουθενά όρο **διαπολιτισμικότητα*.

8. Είναι φανερό ότι όσο πιο πίσω πάει κανείς, με χρονικό ορίζοντα μόνο μερικές δεκαετίες, τόσο σπανιότερα είναι τα εκ του *-πολιτισμ-*, τα οποία όμως χρησιμοποιούνται σήμερα όλο και πιο συχνά, υποκαθιστώντας το παραδοσιακό *πολιτιστικός*. Θα έλεγα ότι σε πλείστες περιπτώσεις το *πολιτιστικός* κρατείται όπου δεν υπάρχει πρόθεση έντονης αφαίρεσης και θεωρητικοποίησης. Πρακτικά, σε επίπεδο χρήσης και συγχρονικού λεξικού μορφήματος, οι προσάψεις *στατικός* και *δυναμικός* (για τα *πολιτισμικός* και *πολιτιστικός* αντίστοιχα) ξεθωριάζουν και μου φαίνεται πλέον ότι οι διαφορές τους είναι αμελητέες, αν όχι ανύπαρκτες.

ΚΩΣΤΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΥ

Φθινόπωρο 2002

¹ Και με τη σημασία του *επιμορφωτικός, μορφωτικός*, δεξ nouveau dictionnaire avec phonetique, francais grec/grec francais, T. Rosgovas, publications helleniques, 1994.

² Το γερμ. Kultur αποδίδεται με το πολιτισμός (δες και πιο κάτω).

- 3 Η αρνητική φόρτιση της λέξης φαίνεται και από τη σημασία του μεταφραστικού δανείου *υποκουλτούρα*, αφού συχνά εκφράζει τη χαμηλής στάθμης και ποιότητας κουλτούρα..
- 4 Κατά περίπτωση βέβαια. Έτσι, ενώ στο γερμανοελληνικό λεξικό Pons, *Kompaktwörterbuch für alle Fälle*, Neubearbeitung 2000, Ernst Klett Verlag το επίθετο *kulturell* αποδίδεται και με τα δύο, τα σύνθετα με πρώτο συνθετικό το ουσιαστικό *Kultur-* (μετάφραση *πολιτισμός* και σε παρένθεση *Zivilisation*) αποδίδονται με το *πολιτιστικός*, και μόνο το *Kulturschock* αποδίδεται με το *πολιτισμικό σοκ*.
- 5 Στο ίδιο λεξικό πληροφορούμαστε ότι η λέξη *culture* με τη σημασία *καλλιέργεια* υπάρχει στην αγγλική γλώσσα από το 1420 και ότι το 1865 την εισήγαγε ο Ε. Β. Tylor ως τεχνικό όρο της ανθρωπολογίας. Επίσης ότι αμερικανοί κοινωνιολόγοι μιμούμενοι γερμανούς χρησιμοποίησαν αντ' αυτού τον όρο *civilisation*.
- 6 Από βιβλιοκρισία του Αλέξη Ηρακλείδη στην Ελευθεροτυπία της 19/03/99 γύρω από την γεωπολιτική.
- 7 Κώστας Σημίτης, ομιλία στο 5^ο Συνέδριο του ΠΑΣΟΚ, 18/03/99.
- 8 Σε ραδιοφωνική εκπομπή στις 15/10/98.
- 9 "Μια συμμαχία να σταματήσει τους νέους Εξουσιαστές". Εφημερίδα Ελευθεροτυπία της 13/04/99.
- 10 Συνάντησα πάντως και τον όρο *πολυπολιτιστικός* αντί του *πολυπολιτισμικός*: "Η αμερικανική κοινωνία είναι από τη σύστασή της πολυφυλετική, πολυεθνική. Η κρατική ανοχή της θεμελιώνεται στις αρχές της ανεκτικότητας (*tolerance*) του "σεβασμού της διαφοράς" της πολυπολιτιστικής συνύπαρξης (από επιφυλλίδα του Χ. Γιανναρά στην Καθημερινή της 07/03/99 υπό τον τίτλο "Νεοναζισμός των ΗΠΑ"); Τι θα ταίριαζε εδώ περισσότερο;
- 11 Από εκπομπή του πρώτου προγράμματος του ελληνικού ραδιοφώνου στις 08/03/99 για το κατά τον εκφωνητή *πολυπολιτισμικό* 16^ο Δημοτικό Σχολείο Χανίων.
- 12 Από την ιστοσελίδα του δήμου Σαπών (www.dsapes.gr).
- 13 Με ταυτόσημη σημασία: «... καθώς και σε μια ανοιχτή προσέγγιση στο ζήτημα της διαφοράς, που ονομάζεται διαπολιτισμικότητα ή πολυπολιτισμικότητα» (Α. -Φ Χριστίδης: «Γλωσσική εκπαίδευση και γλωσσικός αποκλεισμός» στον εγκυκλοπαιδικό οδηγό για τη γλώσσα του Κέντρου ελληνικής γλώσσας, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 264).
- 14 Από κριτική για το 24^ο φεστιβάλ ταινιών μικρού μήκους στη Δράμα, Σεπτέμβριος 2001 (www.cineek.gr).
- 15 Συλλογικό έργο: *Η ποίηση του κράματος, μοντερνισμός και διαπολιτισμικότητα στο έργο του Καβάφη*, πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2000.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΑ

Λεξικά:

Ίδρυμα νεοελληνικών σπουδών του Ινστιτούτου Μ. Τριανταφυλλίδη, 1999: *Λεξικό της κοινής νεοελληνικής*.

Κριαράς Εμμανουήλ, 1995: *Νέο ελληνικό λεξικό, λεξικό της σύγχρονης ελληνικής γλώσσας*, εκδοτική Αθηνών.

Τεγόπουλος - Φυτράκης (εκδότης), 1997: *Μείζον ελληνικό λεξικό, ορθογραφικό ερμηνευτικό, ετυμολογικό, συνωνύμων, αντιθέτων.*

Μπαμπινιώτης Γεώργιος, 1998: *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας, κέντρο λεξικολογίας.*

Εγκυκλοπαιδικά έργα:

Δομή (εκδότης) 1996: *Εγκυκλοπαίδεια Νέα Δομή.*

Ελληνικά γράμματα (εκδότης), 2001: *Εγκυκλοπαίδεια Grand Larousse.*

Εταιρεία ελληνικών εκδόσεων Α.Ε (εκδότης), 1978-1988: *Υδρία ελληνική και παγκόσμια μεγάλη γενική εγκυκλοπαίδεια.*

Νίκας - Τεγόπουλος (εκδότης), 1972: *Λεξικό κοινωνικών επιστημών, υπό την αιγίδα της Unesco*

Πάπυρος (εκδότης), 1981-1997: *Εγκυκλοπαίδεια, Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα.*